

A HELLÉNISZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS MŰHELYÉBŐL*

VI. HÉRODOTOSTÓL ANONYMUSIG

A Scheiber Sándor-émlékkönyvben¹ alkalmunk nyílt annak kimutatására, hogy az a bizonyos Mahmud-féle „Magyar történet”, amelyet némelyek már holmi latinból törökre fordított magyar ősgesta dokumentumának vélték, voltaképpen nem egyéb, mint a Pompeius Trogust valamikor a IV. század vége felé² kivonatoló M. Iunian(i)us Iustinus megfelelő könyveinek a XVI. századi porta ízléséhez és hatalmi aspirációihoz idomított eklektikus travesztálása, a Nagy Sándor-hagyománnyal ötvözve. A bizarr műnek a Pannonia, majd Bécs elfoglalása után remélt további ozmán hódításokra vonatkozó utalásait vizsgáltuk „Erträumte und wirkliche Eroberungen Wiens im Spiegel der Alexander-Überlieferung” c. előadásunkban,³ majd Horváth János Iustinus fordításának kísérőtanulmányában⁴ a középkori historiográfiánk megvilágítása szempontjából oly fontos szerző (ill. *breviator*) egyéb érdekességei is szóba kerültek.

Tisztázódott például az Árpád-kori krónikák őshaza-leírásának alapjául szolgáló ún. *Exordia Scythica* (a Iustinus-féle kivonat „szkíta” fejezeteiből a VII—VIII. században készített további kivonat, a felfedező Fr. Rühlről *Anecdoton Ruehlii*-nek nevezett zavaros szerkesztmény)⁵ szerepe, már mint az, hogy a gót őstörténet dokumentumaként közzétett kompendiumból hogyan vált *magyar* őstörténeti forrás? Úgy, hogy a hérodotosi szkíta-leírás Pompeius Trogus, illetőleg késő-antik kivonatolója, Iustinus közvetítői jóvoltából a középkor „szkíta” ismereteinek legfőbb forrása lett. A VI. századi Jordanes „Gót történetében” (*De origine actibusque Getarum*) forrásainak, elsősorban Cassiodorusnak,⁶ de közvetve Trogusnak szkítáit vagy getáit is következetesen gótokká formálta (l. pl. az ősi amazon-legendának

* Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk. és 31 (1984) 215 skk.

¹ MIOK-évkönyv 1983/84 (Bp. 1984), 47 skk. „A Hungarian history through Turkish eyes and the Alexander the Great tradition” címmel megj. az „Occident and Orient” c. Scheiber-émlékkönyvben is: Bp. — Leiden 1988, 31 skk.

² A kérdést R. Syme vetette fel újból: The date of Justin and the discovery of Trogus. *Historia* 37 (1988), 358 skk.; a legfrissebb irodalom a 370, 62. jegyzetben. A helyzet bonyolultságára jellemző, hogy P. L. Schmidt áttekintésében (Zu den Epochen der spätant. Historiographie. *Philol.* 132 [1988] 86 skk.) Iustinus neve a IV. századi *breviator*-ok közt nem fordul elő.

³ Wiener Humanist. Blätter 27 (1985) 1 skk.

⁴ Bp. 1992, 419 skk.

⁵ Vö. Fr. Rühl: Ein Anekdoton zur goth. Urgeschichte. *Neue Jahrb.* 121 (1880) 549 skk.; kiadása: *Monum. Germ. Chron. min. Auct.* XI p. 310 sqq.; részletes ismertetése Pomp. Trogus töredékeinek O. Seel-féle Teubner-kiadásában (Lipsiae 1956) XIV sq.: praebent haec excerpta inextricabilem vere confusionem notitiarum historicarum, quae promiscue contaminatae... aequivocationibus aliisque erroribus inquinatae sunt rebus Scythicis Geticis Gothicis nimirum... susque deque permixtis.

⁶ Vö. Mommsen: *Mon. Germ. AA V 1* (1882) p. XLIII; Seel: Praef. p. XV.

Iustinusnál⁷ megőrzött trogusi változatát, illetőleg ennek Jordanesnél⁸ olvasható kiforgatását, mint a *gót* asszonyok hősiességének dicséretét,⁹ és a világvégi népek hagyományos eszményítésének jegyében a hajdani szkíták pozitív vonásait gót őseire alkalmazta, míg az esetleges negatív vonásokat pozitívrá színezte. Regino prümi apát volt az, aki a 889. év krónikájában¹⁰ a szkíta-ábrázolások öröklődő elemeit elsőnek alkalmazta a magyarokra, de érthetőleg *nem* idealizáló szándékkal.

Ha most nemcsak azt tartjuk számon, hogy Anonymus közvetlenül használta az *Exordia Scythica* valamelyik változatát, hanem a „szkíta” hagyomány színezésének Jordanesnél megfigyelhető funkcióját is, akkor könnyen magyarázhatjuk például a szkíta *szegénységnek* (Iust. IX 2,15 *inopia Scythica*; II 2,7 sqq.) a *bőség* anonymusi ábrázolásába való átcsapását. Ez az ellentét rajzolódik ki az „igazságos, mert szegény” szkíták moralizáló leírása¹¹ és az *Exordia*-val (Seel, frg. 35 a, p. 39: *nihil alienum concupiscent, quia ibi omnis divitiarum copiosum est*; a kevésbé hibás bambergi változatban: *non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant*) itt is egyező Anonymus-szöveg (c. 1,23 sq. *aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides. . . , non concupiscebant aliena, quia omnes d. e.*) között.¹² Az Itáliába vetődött Jordanes ugyanúgy *notariusi* (Get. 266) kötelességének érezte gót őseinek a kor megkövetelte glorifikálását, mint Béla királyunk névtelen *notarius*-a a Szkítiából kijött magyar elődeiét.

A kivonatoló mondatszerkesztésének botladozása akárhányszor szembeütnő következetlenségeket (kihagyásokat stb.) árul el. Anonymus neves kutatói közül például még senki sem akadt fenn a szkíta fejezet ismételt újrakezdésén (c. 1,22 = SRH I p. 35, v. 4: *Scithici enim sunt antiquiores populi*, az *Exordia* szövegével egyezően: Laur. 134 *Exiti antiquioris populus*; Bamb. 121 *Scithe antiquiores populi*), vagyis azon, hogy *kinél régebbiek?* A félresikerült tolmácsolások a fordítók zavarát jelzik, mint például Szabó Károlynál: „régiféle népek”, vagy Pais Dezsőnél: „jó régi népek”. (Nem tért ki az önmagában indokolatlan középfok értelmezésére Horváth János sem.)¹³ Valójában a többszörös összevonásból eredő hibával van dolgunk: az *Exordia* kivonatolója a iustinusi „szkíta kezdetek” (Prol.: *origines Scythiae*) elejéről elhagyta a szkíták és egyiptomiak ősiség-vitájának ismertetését (vö. Iust. II 1,5 *Scytharum gens antiquissima semper habita, quamquam inter Scythas et Aegyptios diu contentio de generis vetustate fuerit. . . (21) his igitur argumentis superatis Aegyptiis antiquiores semper Scythae visi*), és a szkítákat csak a versengés végeredményének közlésével nyilvánítja „régebbieknek” (ti. az egyiptomiaknál). Jegyezzük itt meg, hogy Hérodotosnál (IV 5) tudvalévőleg a szkíták „a legfiatalabb nép” (*νεώτατον πάντων ἔθνεων*), az egyiptomiak viszont „magukat tekintették elsőnek” (II 2: *ἐνόμιζον ἑωυτοὺς πρώτους γενέσθαι πάντων ἀνθρώπων*, ugyanígy Diod. I 10).

⁷ II 1,2 sqq. *nec virorum magis, quam feminarum virtutibus claruere. . . prorsus ut res gestas virorum mulierumque considerantibus incertum sit, uter apud eos sexus iustior fuerit.*

⁸ Get. 7 sq.

⁹ Seel, frg. 36 a—d.

¹⁰ Pertz: Mon. Germ. Script. I p.599; Anon. c.7; SRH I 41.

¹¹ Iust. II 2,10 *continentia illis morum quoque iustitiam edidit nihil alienum concupiscentibus*; vö. Hor., C. III 24,9 sqq.

¹² A szkítákra vonatkozó történetiszemlélet átalakulásáról vö. Harmatta János: Anonymus a magyarok kijöveteléről. Ant. Tan. 24 (1977) 216; vö. 214: „Anonymusnál a nyugati irodalmi műveltségben gyökerező tudós történetiszemlélet és az orális magyar népi hagyomány bizonyos mértékben egységbe olvad.”

¹³ Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954, 215.

Ugyancsak megjegyzés nélkül idézi mindenki a fentebbi mondat váratlan folytatását: *et est potestas Scithie in oriente*, holott nyilvánvalóan *et est posita Scithia* olvasandó; a *potestas* csak másolói figyelmetlenségből tévedt oda az előző sorból: *nullius umquam imperatoris potestate subacti fuerunt*. Az efféle értelmetlenségeket elnézőbben fogjuk szemlélni, ha meggondoljuk, mivé torzult Iustinus szövege akár-hány esetben a további „rövidítők” (*adbreviatores*) keze alatt. Például a szkíták „legrégibb” népéről szólván Iustinus így érzékelteti a déloroszországi síkság „határtalanságát” (II 2,3): *hominibus inter se nulli fines*, amiből az *Exordia* firenzei kéziratában (Laur. 134) *hominibus in terrae nulli finis* lesz. Vagy a korábbi Tomyris-történetben (Iust. I 8,6) az *ignarus rei militaris adulescens* tragédiája a barbár latinságban elposványosodik: *cum adulescens ad castra Cyri pervenisset ignarus non consuetudo prelii potat (= putat) se velut ad ebolas (= epulas) non proelium venisset etc.*

Anonymus ennél jobban tudott latinul, irodalmi forrásait mindenestre nem sikerült mindenütt zökkenő nélkül összeegyeztetnie. Például a szkíták és egyiptomiak versengése során Iustinusnál mindkét fél az antik milieu- (ill. zóna-) elméletre hivatkozik, arra ti., hogy a hideg és meleg tájakat övenként elkülönítő természet (II 1,11 *natura . . . incrementa caloris ac frigoris regionibus distinxit*) nemcsak az állatvilág alkalmazkodásáról gondoskodott, hanem a növényeket is *pro regionum condicione* formálta (12), „és amennyivel zordabb szkíta földön az éghajlat (*caelum asperius*), mint Egyiptomban, annyival keményebbek a testek és a jellemek is” (13 *et corpora et ingenia esse duriora*; vö. IX 2,9 *Scythas virtute animi et duritia corporis . . . censeri*). Az *Exordia* ismételten kitér a szkíták edzetségére (*gens laboribus et bellis aspera*, a bambergi változatban: *gens illa dura erat . . . ; dura erat ad pugnandum etc.*), és Anonymus ezt is szó szerint átveszi (1,28 = SRH I p. 36, v. 24; 1,31 = SRH I p. 37, v. 2), de közben (az állítólagos emberhús-evés és vérivás említése után, 1,25 = SRH I p. 36, v. 16) még a keménységnek a gyümölcsökön való felismerhetőségével is megtoldja: *credo, quod adhuc eos cognoscetis, duram gentem fuisse de fructibus eorum*. Jakubovich Emil ehhez jegyzetben¹⁴ bibliai helyekre (Mt. 7, 16, Lk. 6,44) hivatkozott (más összefüggésben, a hamis prófétákról: *a fructibus eorum cognoscetis eos*), ami betű szerint egyezik is, de Anonymus valójában mást ügyeskedett bele az akadozó gondolatmenetbe: a Sándor-regénynek azt a jelenetét, amelyben a kis termetű Sándor megkóstolja *nagy* ellenfelének, Dareiosnak a perzsák sokaságára utaló mák-küldeményét („*multi sunt, sed molles*”). Dareios viszont könnyezve állapítja meg, amikor a kapott borsszembe beleharap: „*Pauci sunt, sed duriores*.”¹⁵ Sándor persze épp ezért küldte, hogy a nagykirály *megismerje* a kicsiny bors erősségét (Hist. de prel. I 41,1 Pf. *ut cognoscas . . .*, ugyanazzal az igével, mint amelyet Anonymus a maga előadásába beleerőltet). — A *cognoscetis* fut. néhány sorral később megismétlődik (1,31 = SRH I p.37, v.4): *sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum*.

Ami most a mindvégig halmozódó ismétléseket illeti („ami a legnagyobb mértékben modorosan hat: egyrészt a terjengős, lomha bőbeszédűségnek, másrészt a kifejezőkészség gyengeségének, korlátoltságának benyomását kelti”), Horváth János¹⁶ a névtelen jegyző „bevallott mintáiban és forrásaiban” (mármint a Dares-

¹⁴ SRH I p.36,2.

¹⁵ A Sándor-regényt Jakubovich E. is említette (más összefüggésben: SRH I 36,3); vö. B. I.: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1984, 15 sk.

¹⁶ I. m. 217.

regényben és Nagy Sándor történetében) ilyen jelenségeket nem talált, Anonymus „naiv elbeszélésének báját és darabos nehézkességét” éppen ezért a prologusban említett paraszti mesék és jokulátor-énekek elbeszélő formájával rokonítaná. „E formának oly átütő lehetett az ereje, hogy nem csodálkozhatunk, ha Anonymus még tudós forrásaiból merített adatait és értesüléseit is ehhez alakítja, szabdalja, idomítja” (uo.).¹⁷ Az érdeemes szerző megállapításához annyit jegyzünk meg, hogy az *Exordia* (különösen a X. századi Laur. 66,40. sz. kézirat) elvadult latinságú szövege csak úgy hemzseg a henye ismétlésektől. Az *Anecdoton Ruehlii* változatait Horváth János különös módon nem vonta be vizsgálódásainak körébe, így lehetséges, hogy az őshaza mesés gazdagságának leírását (15: *nam ibi habundabat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre illius preciosi lapides et gemmae*; ennek megismétlése a 23. fej.-ben: *aurum et argentum et gemmas habebant, sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniabantur*) „írott forrásokban” nem találta, vö. azonban *Anecd. Ruehl.* (Laur., Seel, Pomp. Trogi frg. 35a): *aurum et argentum nimis sicut lapidis ibidem invenitur et multa alia gemmarum diversitas et pigmentarum immensitas apud eos abundabilis*; a bambergi változatban rövidebben; a minta Iust. II 2,7 *aurum et argentum non perinde ac reliqui mortales adpetunt etc.*¹⁸

Minden idők kivonatolói praxisában gyakorta megesik a nevek összezerése. Példáinkat a Seel-féle Pomp. Trogus-kiadás (Lipsiae 1956) néhány egymásra következő lapjáról idézzük: p. 37 *Cyrus (Darius helyett, Frontin., Strat. III 3,4)*; p. 38 *Datim et Tisaphernem (Artaphernem helyett, Prol. Iust. libr. II., ugyanígy Ampel. 15,9)*; p. 40 *Scythae... Philippum fugientem ceperant (Iust. XXXVII 3,2, vö. XXXVIII 7,3)*; p. 50 *Darius... Scythiam ingressus... timore perterritus fugit... deinde subiugavit sibi Asiam (!)*^{18a} *et Macedoniam et pugnavit in campis Marathoniiis cum Lacedemoniis... (folyt. p. 57) victi in eo proelio Persi... Darius duabus vulneribus sauciatus in navibus fugiit (Laur.; a bambergi változat szerint: in eo proelio Darius recepit duas plagas et sic fugit in navibus) stb.* Már Ampelius kivonatában is egyszer (13,3) Dareioszt győzi le Miltiadés, míg valamivel később (15,9) — a valóság-nak megfelelően — Görögország ellen küldött vezéreit. Mint már Rühl látta,¹⁹ Dareiosnak Marathónnál kapott „két sebe” Iustinus félreértett szavaiból (II 11,19 *Xerxes duobus vulneribus terrestri proelio acceptis experiri maris fortunam statuit*) kerülhetett a kivonatokba. Kérdés, hogy a „két seb” valóban *metaphorice* Xerxés vereségeire értendő-e. Hérodotos mindenestre nem tud a perzsa tábor éjszakai megrohanásáról és az ottani öldöklésről, míg végül is a spartaiak *non victi, sed vincendo fatigati inter ingentes stratorum hostium catervas occiderunt* (Iust. II 11,12 —18), legfeljebb Xerxés két fivérének elestéről (VII 224 sk.). De elbeszélésében Hérodotos is több verzióra hivatkozik; képzelhetjük, hányféleképpen színezték a halálra szánt háromszáz végküzdelmének részleteit később! (Ebből formálta például a római hagyomány a Fabiusok cremerai pusztulásának szépen hangzó legendáját.)²⁰

¹⁷ Ugyanitt (a 21/a jegyzetben) utalás történik Szilágyi Loránd emlékezetes tanulmányára (Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1936—37), amelyben azonban az 1. fej. forrásaként szolgáló Iustinus-kivonat és Anonymus szövegének egybevetését hiába kerestük.

¹⁸ Az eredeti szkíta-kép módosulásairól vö. *Harmatta J.*, i. h. 2.

^{18a} Recte: *Thraciam*. Az epitomator lapsusairól l. O. Seel Iustinus-kiadásának (Stuttgart 1985) praefatióját, p. X.

¹⁹ Neue Jahrb. 121 (1880) 571.

²⁰ Vö. *B. I.*: Fabius Pictor redivivus. Ant. Tan. 33 (1987—88) 13.

Helyesen nevezi meg Dareios vezéreiként Datist és Artaphernest a jó forrásokból dolgozó, egyebek közt Dinón *Persika*-jára hivatkozó Cornelius Nepos (Milt. 4,1). Cicero barátjára jellemző, ahogyan ebben az életrajzban Miltiadés korábbi *tyrannus*-voltát, illetőleg a *tyrannis*-t mint *perpetua dominatio*-t említi (3,1; 8,2—3, mindhárom esetben a *perpetuus* jelzővel).²¹ Miltiadés a Peisistratos tyrannisa utáni évek Athénjában *non videbatur posse esse privatus, praesertim cum consuetudine ad imperii cupiditatem trahi videretur* — akárcsak Cicero vagy a Pompeius-párti Lucretius szemében (V 539, vö. 658) az *indocilis privata loqui* Caesar.

Ebben az összefüggésben szólunk még Xerxés csúfos távozásáról (Iust. II 13,8—10): *ille percussus nuntio* (ti. Themistoklésnek a helléspontoszi híd lerombolását jelző üzenetétől) . . . *cum paucis Abydum contendit*. Hérodotosnál (VIII 115 skk.) két változatot olvasunk: a nagykirály Mardonios hátrahagyása után κατά τάχος igyekezett a Helléspontoshoz és seregének gyászosan megfogyatkozott maradványaival jutott el Sardeisbe; a másik változat szerint a Strymón melletti Éiontól nem szárazföldön folytatta útját, hanem seregét Hydarnésra bízta, maga pedig egy phoinikiai hajón kelt át a viharos tengeren Kisázsziába. Ezt azonban Hérodotos cáfolja (119): igenis ὁδῶ χρώμενος ἅμα τῷ ἄλλῳ στρατῷ ἀπενόσθησε ἐς τὴν Ἀσίην. Iustinus kalandosabb hagyományt őrzött meg: mivel a hidat elsodorták a viharok, egy halászbárkán (*piscatoria scapha*) kelt át reszketve. A folytatás (10) egyáltalán nem kivonat jellegű: *erat res spectaculo digna et aestimatione sortis humanae, rerum varietate*^{21a} *miranda in exiguo latentem videre navigio, quem paulo ante vix aequor omne capiebat, carentem omni etiam servorum ministerio, cuius exercitus propter multitudinem terris graves erant*. (11—12: az alvezérekre hagyott seregzőm megpróbáltatásairól.)

Másképp örökítette meg a világtörténelmi eseményt és emberi tragédiát, az üres tegezettel hazatérő Xerxés szánandóságát a kortárs Aischylos (Pers. 909 skk.), hasonló szólamokkal Curtius Rufus regényes szerkesztménye az utolsó nagykirály magáramaradását (V 12,9 skk.; néhol szó szerint egyezően Iustinusszal, pl. IV 16,8 *Darius paucis fugae comitibus ad Lycum amnem contenderat*; D. mint *versabilis fortunae documentum*: V 8,15) és végét. Ide vonhatjuk Livius drámai előadását is, aki a pydnai győző triumphusához kapcsolódó tragédiasorozatot ábrázolja döbbenetes *spectaculum*-ként, a *fortuna* kedvezésének csúcspontjáról való letaszíttatás-ként, a halandó sors elgondolkodtató exemplumaként (XLV 41). Vagy a vég felé tántorgó Vitellius szegényletes látványát (Tac., Hist. III 84 *foedum spectaculum*) idézzük?²²

De egy világbirodalom urának egy kis lélekvesztőn való megfutamodása mások dicstelen távozásának leírásában is hatásosnak bizonyul. Alkalmasint Coelius Antipaterre vezethető vissza Hannibal Italiából való „kirángattatásának” (Liv. XXIX 20,2; 26,6; XXX 20,9) liviusi ábrázolása (XXX 20): *frendens gemensque* . . .

²¹ A *locus classicus*: De regibus 2,2 (a *cupidus singularis perpetuique imperii* Dionysiosról). — Az árulkodóan *köztársasági* meggyőződést tükröző *perpetuus* (*continuus, assiduus*) jelző használata (pl. Tacitusnál) külön tanulmányt érdemelne; vö. Gnomon 64 (1992) 356 skk.

^{21a} *Fortunae varietas*: XXVI 2,12; vö. a *R. Nisbet—M. Hubbard* Horatius-kommentárjában (ad C. I 34,12; 35,2) felsorolt helyeket, valamint az *O. Seel* Iustinus-fordításának (Pomp. Trogus: Weltgeschichte im Auszug des Justin. Zürich—München 1972) bevezetésében (48) olvasható utalásokat: „als wäre der Mensch nur gleichsam zum Gespött des Glückes geboren” (Iust. XXVII 2,4). Jellemző, hogy a könyv borítólapján is a közismert középkori *Fortunae rota* ábrázolás szerepel.

²² Vö. *B. I.: Spectaculum*. MTA I. OK 28 (1973) 354.

dicitur . . . respexisse saepe Italiae litora . . . querens ex diutina possessione Italiae est detractus. (Ennek túlbonyolítását olvassuk Silius Italicus eposzában: XVII 166 skk.)^{22a} Pompeius is ilyen érzések közepette hagyta oda szülőföldjét (Luc., Phars. III 4 skk. *solus ab Hesperia non flexit lumina terra Magnus, dum patrios portus . . . et dubios cernit vanescere montis*), hogy majd Pharsalos után *summo de culmine lapsus* (VIII 7) meneküljön és „Nagy” létére ijedt utasként kelljen meghúzódnia egy hitvány bárkán (VIII 39 *exiguam vector pavidus correpsit in alnum*), — tudatos ellentétben Caesar istenkísértő adriai hajózásával (V 532 skk.)²³

Spectaculum-tanulmányunkban²⁴ a „tragikus” történetírásnak e motívumát főleg Liviusnál és Tacitusnál nyomoztuk, de kitekintés formájában szóba kerültek Thukydidés vagy Plutarchos „látványosságai” is. A helyeket (akár csak a Liddell — Scott-féle szótár *ῥέα, ῥεαμα* vagy *ῥυις* címszavai alapján) tetszés szerint halmozhatnánk. Annak önmagában nincs különösebb jelentősége, hogy Plutarchos Artaxerxés-életrajzában (5,6) a királyi díszhintóban pompázó Stateira a *καχαρισμένη ῥυις* (mint ahogy „félelmetes látvány” Xerxés vert hadserege az aischylosi „Perzsák”-ban [48] vagy „édes” Pyladés látása az euripidési Orestésben [727]), de annak már igen, hogy Plutarchos az illető életrajzban tudvalévőleg jó forrásokból: a knidosi Ktésiasból, a kolophóni Dinón — Kleitarchos apja — *Persika*-jából stb. merített. Dinón művét nemcsak Poseidónios, Cornelius Nepos vagy az id. Plinius használta, hanem Pompeius Trogus is; Ed. Schwartz²⁵ szerint ő az összekötő kapocs Ktésias és a regényes Nagy Sándor-történet között.

Nos: tekintettel az Artaxerxés-életrajz gyakori utalásaira,²⁶ Iustinus fentebb tárgyalt helyéből is arra merünk következtetni, hogy Trogus a perzsa háborúk történetének Hérodotostól eltérő részleteit a Seeltől²⁷ említett „közbeeső források” közül Ktésias — „a történeti szórakoztató irodalom úttörője”²⁸ — mellett elsősorban Dinóntól vette, és az ő nyomukban vált Kleitarchosék regényes historiográfiai irányzatának római képviselőjévé. Sajnálatos, hogy a római történetírás legfrissebb összefoglalásában (D. Flach: *Einführung in die römische Geschichtsschreibung*, Darmstadt 1985) Kleitarchosnak, Pompeius Trogusnak, Iustinusnak még csak a neve sem szerepel; korábbi Tacitus-monográfiájában (22) — Sisennával kapcsolatban — legalább Kleitarchosé igen. Flach itt (47) mindenesetre számon tartja Ed. Nordennak azt a fontos megfigyelését, hogy Germanicus hamvainak tacitusi elsírattása (Ann. III init.) apró részleteiig egyezik Plutarchosnak Démétrios Poliorketés

^{22a} Pyrrhosnak Italiából való elvonulása (Plut., Pyrrh. 23 szerint „kétségbeesett szökése”) is sokakat emlékeztetett az emberi esendőségre (Iust. XXIII 3,12): *Siciliensi ruinae naufragium maris . . . turpemque ab Italia discessum adiecit.*

²³ Vö. B. I.: Lucanus-tanulmányok. Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk. Pompeius „rút” meneküléséhez l. még Flor. IV 2,20.

²⁴ I. h. 345 skk.

²⁵ RE „Dinon” 654; újabban: G. Marasco: Ctesia, Dinone . . . e le origini dalla storiografia tragica. SIFC 81 (1988) 48 skk.

²⁶ A figyelemre ritkán méltatott életrajzból itt csak egyetlen érdekességet említünk: az a virágkoszorú, melyet a perzsa király különös kegyként a *legdrágább kenetbe mártva* küld Antalkidasnak (22,2), tanulságosan világítja meg a horatiusi *simplex myrtus* (C. I 38,5) mibenlétét, a *Persici apparatus* elutasításának hátterét (ugyanígy Plut., Pelop. 30,6; Mor. 713 e; Athén. II 48 e; Ael., Var. hist. XIV 39); l. még Flor. II 8,9: Antiochos *conlatis undique quamvis per hiemem rosis* tobzódott *Sericis tentoriis*; vö. az említett óda interpretációjával: Ant. Tan. 21 (1974) 224 skk., különösen 230.

²⁷ I. m. 34.

²⁸ D. Flach: Tac. in der Tradition der ant. Geschichtsschreibung. Göttingen 1973, 22.

végtisztességét Duris nyomán esetelő előadásával. (Dém. 53; a „tragédia színpadi-as végének” — amint Philistos írta Dionysios temetéséről, Plut., Pelop. 34 — sablonos voltát mutatja Alkibiadés athéni bevonulásának szintén Duristól származó kicifrázása: Plut., Alkib. 32.)²⁹

L. Cornelius Sisennát Tacitus egy alkalommal (Hist. III 51,2) név szerint említi, történeti művét³⁰ tehát biztosan, *Milésziaka*-fordításának pikáns novelláit (vö. Ovid., Trist. II 443 sk.) feltehetőleg ismerte, mint ahogy a hellénisztikus historiográfiának a maga *σενμύος*-váltával nem egykönnyen összeegyeztethető regényes termékeit is evidenciában tarthatjuk olvasmányélményei közt. Ha most egyrészről Iustinus kivonatának kísérőtanulmányunkban ismertetett drámai epizódjait (mint például a baktriai udvarban zajló véres tragédiát: XLI 6,5; Orodés, a carrhae-i győző áldatlan uralmát: XLII 4—5; vagy akár Massilia görög alapítójának és a galliai királyleánynak regényes történetét: XLIII 3,9—11), másrészről az ezekhez kapcsolható tacitusi párhuzamokat és egyáltalán a hellénisztikus történetírásnak Tacitus oeuvre-jében sorra felfedett rekvizitumait *synopsis*ban szemléljük, akkor nemcsak Trogus elveszett művének regényes-drámai összetevői válnak valószínűsíthetővé, hanem ugyanezeknek a tendenciáknak Tacitusnál kitapintható nyomai is.

Ennek bemutatására egyetlen részletet szemeltünk ki, az *Annales* XII. könyvében olvasható második parthiai excursus zárófejezetét (XII 51), a gátlástalanul hatalomra törő, majd zsarnoki kegyetlensége miatt Armeniából előzőtt Radamistus menekülését. A lovaglás fáradalmait terhes állapotában elviselni képtelen Zenobia arra kéri férjét, hogy a fogsággal járó gyaláztattól tisztos halállal (51,2 *morte honesta*) mentesítse. Radamistus — mint nálunk a török időkből ismeretes Dobozi Mihály — hosszas vívódás után — *facinorum non rudis* — tőrrel leszúrja, majd az Araxes hullámaira bízva a szerencsétlent, hogy holtában se jusson üldözőinek a kezébe, ő maga pedig, mint afféle félelem és gáncs nélküli lovag, hanyatt-homlok elvágtat. Zenobiát a folyó élve sodorja partra, ahol pásztorok akadnak reá és *dignitate formae haud degenerem reputantes* (51,4) ápolják, majd *cognito nomine et casu* Tiridates királyhoz kísérik (*publica cura deducta ad Tiridaten comiterque excepta cultu regio habita est*).

Mondanunk sem kell, hogy a kalandos történet megértéséhez sem E. Koestermann,³¹ sem újabban H. Benario kommentárja³² nem segíti az érdeklődőt. R. Syme³³ egy lapalji jegyzetben utalt a hosszú kitérés funkciójára: ez is eltereli a figyelmet a bűnös Rómáról, amikor Ninive legendás tájaira kalauzolja az olvasót. Nemrégiben E. Keitel³⁴ finom párhuzamokat mutatott ki a Tacitustól tárgyalt keleti bonyodalmak és Claudius Rómája között; a „bájos” Radamistus—Zenobiazűzöttébe népmesei vonásokat (folk-tale qualities) vélt felfedezni.

²⁹ Vö. Ant. Tan. 31 (1984) 215 sk.

³⁰ Vö. A. Rosenberg: Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921, 171 sk.

³¹ Koestermann „kommentárja” az 51.2. mondathoz (III 195: „überaus farbig und aufs stärkste dramatisch gestaltet”) igaz, csak nem sokat magyaráz.

³² A XI—XII. könyv jegyzetes kiadásában (1983, 201): „The chastic order (*metum* . . . *caritatem*) emphasizes the devotion of R. for his wife, and hers for him . . .” Tanulságosabb a vergiliusi Mezentiusra való utalása, mint akinek ragaszkodása fiához a zsarnoki vonásokat is enyhíti.

³³ Tacitus-monográfiájában, I 353.

³⁴ Elizabeth Keitel: The role of Parthia and Armenia in Tac. Ann. XI and XII. AJPh 99 (1978) 462 skk.; részletes irodalom a 462,1. jegyzetben.

Új szempontokat villantott fel P. Grimal Tacitus-monográfiájában.³⁵ Szerinte a keleti cselszövények, gyilkosságok (és a megvásárolható római szereplők) valóban a Claudius-rezsim siralmas voltát vannak hivatva érzékeltetni, „de eközben Tacitus nem tud ellenállni a csábításnak, hogy hosszasan ne mesélje el Radamistus és Zenobia kalandjait, ezt a valóságos szerelmi regényt, amelyet a keleti irodalomban akkortájt (depuis au moins le milieu du Ier siècle de notre ère) jelentkező művekhez, mint például az ugyanitt játszódó Ninos-regényhez hasonlíthatunk.” Az, hogy Tacitus ezt az irodalmat közelebről ismerte, bizonyíthatatlan, így — közvetlenül — nem is inspirálhatta. „Radamistus és Zenobia története valós epizódja a közelkeleti országokat ekkoriban megrázkódtató felfordulásoknak.” Grimal mindenesetre valószínűnek tartja, hogy „Tacitus érdeklődését a római birodalom szempontjából tekintve fölöttébb marginális anekdota iránt az ún. második szofisztika korába tehető új műfaj születésével magyarázhatjuk.”

Grimal megjegyzései akkor is tanulságosak, ha az antik regény keletkezését manapság E. Rohde datálásánál jóval korábbra kell tennünk.³⁶ Zenobia „halálával” és mesés „feltámasztásával” kapcsolatban ma is szívesen hivatkozunk Kerényi Károly vitatott kísérletének³⁷ gazdag párhuzamkincsére, általában pedig A. Lesky görög irodalomtörténetének regényfejezetére,³⁸ amelyben számos utalást találunk az antik regénynek a hellénisztikus historiográfiával kitapintható összefüggéseire, a dramatizáló hellénisztikus történetírás hatására stb.

Mindebből persze nem az következik, hogy Tacitus írásait ezentúl olyan mértékkel kellene mérnünk, mint a görög szerelmi regényt, amelyet Otto Weinreich — kissé talán frivol szellemességgel — „a kivénhedt eposznak a szeszélyes (kapriziös) hellénisztikus történetírással folytatott viszonyból született törvénytelen gyermekeként” jellemezte.³⁹ Ebben az esetben is láthatjuk, hogy a Kazinczy szerint „komoly, magas, hazudni büszke” történetírónak a kétes hírű fattyú szóhoz juttatásával is magasztos eszményeihez méltó célja volt: a principatus züllöttségének a keleti zsarnokság képeivel érzékeltetett párhuzamai között bemutatni azt, ami az Agrippinák és Poppaeák Rómájában kivételképpen is ritkán akadt: a női tisztaságot (Octavia!) és önzetlenséget, sőt önfeláldozást (Epicharis!) és annak csodás felmagasztaltatását.

³⁵ P. Grimal: Tacite. Paris 1990, 299.

³⁶ E. Rohde máig nélkülözhetetlen könyvében (Der griech. Roman und seine Vorläufer. Leipzig 1876) az előzmények közt nemcsak Iustinus Protis-történetét (XLIII 3,8—11) ismertette, hanem sok egyebet is, 44 skk. A friss irodalmat l. H. Gärtner „Roman”-cikkében, Kl. Pauly IV 1431 sk.

³⁷ Kerényi K.: Die griech.-orient. Romanliteratur in religionsgeschichtl. Beleuchtung. Tübingen 1927 (2. kiad.: Darmstadt 1962) 24 skk.

³⁸ A. Lesky: Gesch. der griech. Lit. Bern 1957/58, 776 skk.

³⁹ R. Reymer Héliodóros-fordításának kísérőtanulmányában, Zürich 1950.